

УДК 94(477.54):069.12

Ю. С. Клименко

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджується діяльність музейних закладів Харківської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. як вагової складової частини загальних історико-краєзнавчих досліджень у зазначений період. На основі вагомого фактологічного матеріалу аналізується зміст та діяльність музейних закладів Харківської губернії по виявленню, збору, опрацюванню і представленню у власних експозиціях місцевих старожитностей.

Ключові слова: історико-краєзнавчі дослідження, музей, етнографія, пам'ятки історії та культури, наукові товариства.

В статье исследуется деятельность музейных учреждений Харьковской губернии второй половины XIX – начала XX вв., как важной составной части общих историко-краеведческих исследований в указанный период. При помощи значительного фактологического материала в работе анализируется значение и деятельность музейных учреждений Харьковской губернии, направленную на выявление, сбор, обработку и представление в экспозициях местных древностей.

Ключевые слова: историко-краеведческие исследования, музей, этнография, культурное наследие, научные общества.

The article explores the activities of museum institutions in Kharkiv region century as an important part of historical study of local lore in the second half of the XIX-th and the beginning of the XX-th. This paper discusses the importance and activities museum institutions of Kharkov region, aimed at identifying, gathering, processing and presentation of exhibitions of local antiquities on the basis of a significant factual material.

Key words: historical study of local lore, museum, ethnography, historical and cultural monuments, scientific associations.

Постановка⁴⁰ проблеми. В умовах розбудови незалежної України відбуваються зміни економічних, політичних, соціальних та культурних пріоритетів держави, які супроводжуються формуванням національної самосвідомості та відродженням історичної пам'яті народу. Значну роль при цьому відіграють музеї України, які є осередками збереження матеріальної та духовної культури народу. Їх наукове висвітлення неможливе без критичного засвоєння здобутків подвижників краєзнавчого руху попередніх поколінь, багатого досвіду різноманітних науково-громадських організацій, у складі яких вони працювали. Повернення до наукового обігу спадщини вітчизняних краєзнавців та краєзнавчих установ минулого, ознайомлення із зібраними та опрацьованими ними матеріалами сприяє розвитку української історичної науки, подальшому відновленню призабутих сторінок історії рідного краю.

Вивчення й узагальнення діяльності музейних закладів Харківської губернії, як дієвих осередків історико-краєзнавчих досліджень краю,

важливе й тому, що дозволяє показати основні шляхи виявлення та опрацювання пам'яток минулого, охарактеризувати витоки, розвиток та зміст екскурсійної і видавничої роботи, повернути науці і суспільству незаслужено забуті імена зачинателів музейництва у регіоні, а також продемонструвати їх внесок у зміцнення національної свідомості українського народу.

Аналіз актуальних досліджень. Хоча на сьогоднішній день не існує спеціальних комплексних досліджень, безпосередньо присвячених даній проблематиці, варто відзначити наукові праці А.М. Разгона [14], І.С. Панченко [13], А.І. Фролова [18]. Певні аспекти проблеми були розглянуті С.О. Стрельцовим [15] та А.М. Прохоровим [16]. Проте, більшість таких праць стосується висвітлення лише науково-пошукової діяльності окремих харківських музеїв. Слід також виокремити публікацію С.М. Куделка та О.Г. Павлової [10], у якій автори показали найвагоміші події з історії музейної справи у регіоні та здійснили перелік тогочасних музейних закладів у Харкові.

Обґрунтуванню причин створення, історії відкриття й описові перших експонатів

Харківського єпархіального церковно-археологічного музею присвятила свою роботу С.А. Бахтіна [1]. Дослідниця переконливо обґрунтувала думку про доцільність і своєчасність відкриття цього закладу як важливого осередку пошуку, вивчення та збереження місцевих пам'яток старовини, насамперед археографічних та церковних.

Деякі питання діяльності харківських музеїв подані у працях таких дослідників, як Ю.А. Коношенко [16] та Л.М. Юдіна [27]. Певні фактологічні відомості з проблематики містять матеріали та тези доповідей і виступів низки міжнародних, республіканських та регіональних історико-краєзнавчих конференцій, що систематично проводяться в Україні [11; 15; 16].

Мета статті полягає у тому, щоб ґрунтовно і цілісно показати історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Харківської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. як вагомий чинник досліджень регіону у вказаний період, їх внесок у вивчення та висвітлення минулого краю і збереження його історико-культурних пам'яток.

Основні завдання обумовлені метою дослідження: охарактеризувати форми роботи музеїв Харківської губернії щодо виявлення і збору старожитностей, опрацювання і представлення у власних експозиціях місцевих пам'яток старовини як важливої складової частини історико-краєзнавчих досліджень, а також розкрити основні засади діяльності музейних закладів, що склалися, видозмінювалися та удосконалювалися у зазначений період, підкреслити актуальність концептуальних розробок найвизначніших її діячів та їх значення для розвитку музейної справи не лише у регіоні, а й загалом по всій Україні.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що II половина XIX – початок XX ст. започаткували новий етап у розвитку музейної справи у Російській імперії. Головна його особливість полягала у посиленні провідної ролі вчених, наукової інтелігенції та зацікавлених підприємців у створенні та діяльності столичних і провінційних музеїв, а також в організації нового типу незалежного загальнодоступного музею, що мав розвинуту систему громадських зв'язків, із спеціальною спрямованістю на просвітництво, поширення наукових знань. Ще однією важливою особливістю розвитку історичного краєзнавства у цей період була організація потужної мережі місцевих музейних установ.

Історія витоків музейної справи у Харківській губернії сягає перших десятиліть XIX ст., у період, коли був заснований університет. Саме колекції, що були придбані для навчальних цілей

наукової установи у подальшому перетворилися на окремі музейні заклади. Так у 1837 р. при Харківському університеті було відкрито Музей красних мистецтв і старожитностей [5]. Проте з часом розвиток музейної справи зазнав істотних змін. Ініціатива в організації музеїв почала поступово переходити до громадськості. Якщо в I половині XIX ст. у цьому напрямі здійснювалися лише перші кроки, то вже у пореформену добу громадськість остаточно перейняла ініціативу у справі музейного будівництва.

Саме у Харківській губернії значного поширення набуло приватне колекціонування, розвиток якого мав як позитивні моменти, так і певні вади. З одного боку, воно сприяло музейному будівництву, збереженню пам'яток старовини і мистецтва, а з іншого – приватні музеї не мали публічного характеру, що значно зменшувало їх значення для суспільства, до того ж, досить часто вони були не каталогізовані. Зауважимо, що у цей час ринок антикваріату лише формувався, і населення відносилось до предметів старовини суто з утилітарної точки зору. Тому речі, що мали виключно історичну цінність легко потрапляли до рук приватних колекціонерів, зібрань статистичних комітетів, гімназійних музеїв.

До намірів створити крайові музеї прихильно ставилися губернські представники центральної влади, органи місцевого самоврядування і взагалі, широкі кола провінційної інтелігенції. У 1887 році голова Московського археологічного товариства графиня П.С. Уварова на VII Археологічному з'їзді в Ярославлі зазначила: «...по зібраним за останній час відомостям приватних колекцій у Росії значно більше, ніж їх можна було б очікувати; колекції ці збираються і знищуються, купуються і продаються, вивозяться за кордон безконтрольніше, чим будь-де в Європі» [17, с. 273]. Саме тому науковим історичним товариствам було рекомендовано «зайнятися серйозним ознайомленням із цими колекціями, й, по можливості оприлюдненням їх, щоб вони при переході із рук в руки або вивезені за кордон не втрачалися для вітчизняної науки».

Першочерговим напрямом діяльності музейних закладів в історико-краєзнавчих дослідженнях регіону став пошук пам'яток старовини. Це була неодмінна умова накопичення необхідного для кожного музею матеріалу. Характеризуючи пошукову роботу музейних закладів другої половини XIX – початку XX ст., слід врахувати той факт, що у той час музейна справа у губернії, як і в Російській імперії загалом, переживала період становлення і тому ще не було розроблено відповідної системи шляхів

збору експонатів. Таким чином, перші експонати чи колекції практично більшості з них з'явилися завдяки конфесійній, аматорській чи адміністративно-губернській ініціативі. Вона здебільшого спиралася на вагомі результати попередньої дослідницької історико-краєзнавчої роботи самих ініціаторів заснування чи засновників цих закладів.

Зародження і становлення музейних закладів у Харківській губернії відбувалося у загальному руслі розвитку музейної справи в Російській імперії. У цей час переважна більшість місцевих музеїв зосереджувалась при церковних закладах і мала відповідний напрямок своєї діяльності. Накопичувати, зберігати та вивчати так звані «світські» пам'ятки матеріальної культури повинні були новостворені наукові товариства та краєзнавчі музеї.

Варто зазначити, що за приналежністю музеї поділялися на такі, що перебували у віданні: а) органів влади Російської імперії, б) церкви, в) місцевих громадських організацій, г) приватних осіб. За статусом частина відносилася до регіональних музейних закладів, а частина – до місцевих. Їх профіль зумовлювався характером зібраних і представлених експонатів: одні комплексно висвітлювали життя краю (природний світ, економіку, історичне минуле та ін.); інші звертали увагу на показ окремих граней його матеріальної чи духовної культури. Усе це визначало межі компетенції музейних закладів Харкова, яка залежала від освітнього рівня та досвіду музеєзнавчої діяльності місцевих краєзнавців.

Проте, більшість музейних закладів зазначеного періоду мали змішану форму: поряд з археологічними та іншими історичними пам'ятками в одному й тому ж приміщенні зберігалися та експонувалися природно-історичні, художні колекції. Такі заклади виконували насамперед функції накопичення та експозиції різноманітних пам'яток і у своїй переважній більшості не являли собою музеїв у сучасному розумінні, котрі на разі мають чітку систему виявлення, нагромадження, добору, збереження, вивчення та творчого використання різного роду старожитностей.

Слід підкреслити, що значна роль в організації місцевої мережі музеїв надавалася приватній ініціативі. Пожертвування приватних осіб у Харківській губернії підготували певну матеріальну базу для розквіту історико-краєзнавчої науки регіону у II половині XIX – на початку XX століть. Адже у той час, коли меценатство на Заході – це явище, яке нарівні з моральними мотивами мало і юридичне підґрунтя (зниження податків або звільнення від них), то у Російській

імперії, і зокрема у Харківській губернії, воно частіше було пов'язане із релігійними, етичними поняттями, підкорялося вимогам громадської думки.

Одним з найяскравіших і важливих за своїми наслідками проявів краєзнавчої ініціативи з боку громадськості слід вважати заснування у 1886 році Харківського художньо-промислового музею. Створений заклад мав значний позитивний вплив на розвиток історичного краєзнавства у регіоні. В основі програми його діяльності був закладений саме краєзнавчий характер, який містив показ картин із слобожанської тематики, а також зібрання етнографічних експонатів. Його створення у Харкові відбулося з ініціативи таких прогресивних громадських діячів, як С.І. Васильєвський, Г.П. Данилевський, С.О. Раєвський, О.О. Потебня, Є.Є. Шредер та ін. [12, с.251].

Значне місце у діяльності місцевих музеїв щодо ширшого ознайомлення громадськості з історією краю і водночас зі своєю роботою займали екскурсії. Слід зазначити, що цій сфері функціонування музеїв були властиві певні упущення, які виявилися насамперед в епізодичності такої роботи та її слабкому, особливо на початках становлення музейної справи, змісті. Це зумовлювалося нестачею досвіду, відповідної кваліфікації, односторонністю або відсутністю чітко продуманої системи побудови експозицій.

Вагомий внесок у розвиток музейної справи здійснили вчені Харківського історико-філологічного товариства (далі ХІФТ), які брали активну участь в організації різноманітних наукових та культурних заходів, займалися складанням і поширенням різноманітних програм, систематизацією і каталогізацією колекцій виставок. Серед членів товариства найбільших зусиль для розвитку музеєзнавчого напрямку доклали відомі вчені Д.І. Багалій, Є.К. Редін, М.Ф. Сумцов та інші [9].

Важливим напрямом історико-краєзнавчої діяльності членів ХІФТ була робота щодо виявлення пам'яток старовини та відповідного їх опрацювання. Для виявлення історичних старожитностей вчені використовували різноманітні шляхи. Серед них були пожертвування музейним закладам міста конкретних пам'яток, звернення через пресу до населення, проведення археологічних розкопок, щорічні індивідуальні відрядження своїх працівників, наукові експедиції та ін. У галузі опрацювання знахідок вчені налагодили відносно впорядковану систему обліку. І хоча менш кваліфікованою була система опису виявлених старожитностей, він став невід'ємною складовою справи щодо збе-

реження віднайдених реліквій. А найголовнішим було те, що відбувалося оприлюднення відомостей про знайдені місцеві пам'ятки старовини, які виявлялися придатними для наукового вивчення.

Етапною подією цього часу став XII Археологічний з'їзд у Харкові (1902 р.), який активізував діяльність науковців і аматорів у напрямі пропаганди дослідження рідного краю. Вчені організували етнографічну виставку, що мала важливе значення для популяризації етнографічної науки і розвитку музейної справи у Харківській губернії. У комітет почали надходити у значній кількості різні етнографічні предмети, малюнки, фотографії від учнів народних шкіл, священників та інших представників сільської інтелігенції. Водночас екскурсанти та члени комісії з питань організації з'їзду склали значні колекції предметів і зібрали велику кількість матеріалів про народний побут. Представлені колекції фактично декламували усі аспекти матеріальної культури населення Слобідської України. Після закінчення роботи з'їзду, етнографічні матеріали були передані у власність ХІФТ. Так був започаткований Етнографічний музей товариства, до фондів якого увійшли колекції етнографічної виставки, зокрема ті, що були придбані на кошти, асигновані харківським губернським земством [22, арк. 2].

Зауважимо, що колекція музею, постійно доповнювалася шляхом купівлі експонатів, але здебільшого за рахунок приватних пожертвувань [3;4;6;7;20;21;25;26] та співпраці з іншими історико-науковими товариствами, зокрема НТШ [23, арк. 1-2]. Загалом до 1917 р. фонди музею становили понад 2200 експонатів. При Етнографічному музеї функціонували архів і бібліотека, яка налічувала понад 1,5 тисячі томів спеціальних етнографічних видань [19, арк. 1].

Вчені не обмежувалися лише накопиченням у музеях речових пам'яток. Вони проводили наукову музейну роботу: складали каталоги зібрань, публікували покажчики колекцій, огляди окремих пам'яток, надавали консультації місцевим органам влади, церковному керівництву, колекціонерам [24, арк.2]. До того ж, зібрання місцевих старожитностей виконували значну пропагандистську функцію поширення знань про історичні пам'ятки регіону. Вони були відкриті широким верствам населення. Серед відвідувачів переважали учні місцевих освітніх закладів, а для організованих груп проводилися ознайомчі екскурсії.

Підготовча діяльність харківських вчених та громадськості до проведення XII Археологічного з'їзду сприяла появі ще одного музею у Харкові. Адже частина експонатів з виставки

церковної старовини повернулася у власність Харківської духовної семінарії, що стало поштовхом для влаштування епархіального музею церковної старовини.

У 1913 р. зусиллями відомого знавця українського церковного мистецтва протоієрея Харківської єпархії П.Г. Фоміна, який очолював Харківське епархіальне церковно-археологічне товариство (далі ХЄЦАТ), було створено Харківський епархіальний церковно-археологічний музей [8, с. 210]. При ньому здійснювалася активна робота з облаштування музею, комплектування колекцій, обліку, споряджувалися експедиції для пошуку та збирання церковних пам'яток [2, с. 44]. Як завідувач музею, П.Г. Фомін проводив екскурсії, бесіди з учнями, практичні заняття. З його допомогою було складено науковий каталог, який налічував на січень 1917 р. більше тисячі предметів [1, с. 12]. Таким результатом сприяла і діяльність ХЄЦАТ, метою якого було вивчення місцевої церковної історії та археології Харківської єпархії, а також виявлення, збереження, наукове опрацювання і популяризація пам'яток старовини серед населення.

Висновки. Таким чином, у II половині XIX – на початку XX ст. місцеві вчені розробили основні принципи музейної діяльності, розглядаючи розбудову українських музейних установ як справу загальнокультурну, як основний і продуктивний спосіб збереження та наукового вивчення культурних здобутків народу. Разом з тим, внесок громадських кіл у справу вивчення історії рідного краю мав першочергове значення для успішного розвитку історичного краєзнавства у регіоні. Громадська ініціатива у цьому напрямі була одним із головних факторів, стимулюючих розвиток історико-краєзнавчої роботи. Вона стала соціальним рухом взаємодії і партнерства між різними суспільними силами і формувала громадські засади історичного краєзнавства, забезпечувала широку участь громадськості у науково-освітньому процесі, а також залучала фінансовий та інтелектуальний потенціал суспільства для розвитку краєзнавчої науки у регіоні.

Досить часто музейні заклади мали певні недоліки, серед яких і відсутність наукової основи експозиції, і її перевантаженість, і безсистемність розміщення експонатів та ін.. Проте більшість цих вад можна пояснити відсутністю необхідних помешкань, а також встановленою у Російській імперії практикою, за якою найбільш цінні речі пересилалися до центральних столичних музеїв. Та незважаючи на деякі прорахунки та упущення, зумовлені періодом власного становлення та відсутністю належного досвіду,

діяльність музейних закладів Харківської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. у справі історико-краєзнавчого вивчення регіону дала змогу нагромадити докладні наукові відомості та досвід організації історико-краєзнавчих досліджень, що в цілому витримали випробування часом і зберігають свою практичну цінність і в наші дні.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на наявність певної кількості публікацій, зазначена нами проблема висвітлена в історіографії досить фрагментарно, до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Зокрема, потребують своєї конкретизації питання співпраці музейних закладів з окремими краєзнавчими осередками у Харківській губернії та їх наукове відображення у національній історіографії II половини XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Бахтіна С. А. До проблеми внеску Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства та музею при ньому у вивчення пам'яток церковної старовини на Слобідській Україні (1913–1920 рр.) / С. А. Бахтіна // Наук.-метод. конф. за підсумками науково-творчої роботи за 1995 р. : тези доповідей. — Х., 1996. — С. 60-62.
- Вербицкий А. Харьковский епархиальный церковно-археологический музей / А. Вербицкий // Пастырь и паства: приложение к журналу «Вера и разум». — Х., 1913. — № 13. — С. 40-47.
- Дар Московського археологического общества Харьковскому университету // Южный край. — 1903. — 10 февраля
- Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1944.
- ДАХО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 965.
- ДАХО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2366
- ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 463.
- Загоровский Н. М. Открытие Харьковского епархиального церковно-археологического Общества и Музея при нем 19 мая 1913 г. / Н. М. Загоровский // Вера и разум. — Х., 1913. — № 10. — 18 с.
- Историко-филологическое общество //Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования(1805-1905) / [ред. Д.И. Багалея, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул]. — Х., 1906. .
- Куделко С.М. З історії музейної справи на Харківщині / С.М.Куделко, О.Г.Павлова // Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток: (наук.-допоміж. покажч.) /Держ. зак. «Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка»; [уклад. Т.О.Сосновська, В.О.Ярошик]. — Х., 2009 — С. 4-17.
- Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст. «П'яті Слобожанські читання». Секція «Музейна справа та охорона культурної спадщини», Х.: Курсор, 2003. — 95 с.
- Лейбфрейд А.Ю. Харьков от крепости до столицы / А.Ю.Лейбфрейд, Ю.Ю.Полякова. — Х.: Фолио, 1998. — 336 с.
- Панченко І.С. Сторінки з історії музейництва Харківщини (XIX – поч. XXст.) /І.С.Панченко // Вісник ХДАК. — Х. — 2001. — Вип.4. — С.120-126.
- Разгон А.М. Исторические музеи в России 1861 – 1917: Автореф. дис... доктора ист. наук /А.Разгон/ Саратовский гос. ун-т имени Н.Г. Чернышевского. — Саратов, 1973.-28с.
- Стрельцов С.О. Роль приватного колекціонування у процесі організації музеїв Харкова та формуванні їх фондів (XIX – поч. XXст.) /С.Стрельцов //Зб. наук. пр. ХНПУ. Серія «Історія та географія». — Х.:ОВС. — 2002.- Вип.9. — С.57-60.
- Тринадцять Сумцовські читання: зб. матер. наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації нац. іст.-культ. спадщини» — 18 квітня 2007 р. — Х. — 2007.- 151с.
- Труды VII Археологического съезда в Ярославле в 1887 г. — М., 1891. — Т.2. — 302с.
- Фролов А.И. Музееведческая мысль в России XIX – первой трети XX вв.: Автореф. дис...канд. ист.наук /А.Фролов/ Российской государственной гуманитарный университет. — М., 1995. С. 9-18.
- Центральный державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). — Ф. 2017. — Оп.1.- Спр. 427.
- ЦДІАК. Ф. 2017. Оп.1. Спр. 215.
- ЦДІАК. Ф. 2017. Оп.1. Спр. 182.
- ЦДІАК. Ф. 2017. Оп.1. Спр. 439.
- ЦДІАК. - Ф. 2052. - Оп.1.- Спр. 305-306.
- ЦДІАК. Ф.- 2052. — Оп.1. — Спр. 164.
- ЦДІАК. Ф. 2052. Оп.1. Спр. 123.
- ЦДІАК. Ф. 2052. Оп.1. Спр. 163.
- Юдіна Л.М. Використання харківськими музеями архівних матеріалів краю //Вісник ХДАК : зб. наук. пр. — Х., 2004., Вип..12/13. — С.99 – 108.